

MICHAEL WELKER

Lélek-krisztológia: Jézus hármasságáról és Isten országának hármasságáról*

ZUSAMMENFASSUNG

Der Beitrag geht aus von zwei großen Einsichten des Reformators Johannes Calvin: 1., Der auferstandene und erhöhte Christus vergegenwärtigt sich nicht ohne den Heiligen Geist. In der Kraft des Geistes werden die Zeuginnen und Zeugen des auferstandenen und erhöhten Christus in sein nach-östliches Leben hineingezogen. 2., Wenn wir verstehen wollen wer Jesus Christus war und was ihn Gott der Vater zu sein und für uns zu tun wollte, so müssen wir uns an seinem dreifachen Amt orientieren, dem königlichen, dem prophetischen und dem priesterlichen Amt.

Der Beitrag zeigt dann, dass die Lehre vom dreifachen Amt (munus triplex) Christi von allen Kirchen und Konfessionen auf dieser Erde aufgenommen und theologisch entfaltet wurde. Er argumentiert: Um eine klare Orientierung für die Lehre und das Leben der Kirchen zu bieten, sollte sich dieses Lehrstück orientieren am a) vor-österlichen Leben Jesu Christi (für das königliche Amt), b) am Kreuz Jesu Christi (für das prophetische Amt), c) an der Auferstehung Jesu Christi (für das priesterliche Amt).

Diese Orientierung bietet eine Grundlage, die differenzierte Nachfolge Christi in der Macht des Heiligen Geistes zu verstehen. Sie erlaubt es uns zu sehen, wie der auferstandene und erhöhte Christus sein kommendes Reich in der Kraft des Geistes gestaltet. In den diakonischen Taten der Liebe, Fürsorge und Vergebung, im prophetischen Wirken der Wahrheit- und Gerechtigkeit suchenden Gemeinschaften und im gottesdienstlichen, liturgischen und doxologischen Leben seiner Zeuginnen und Zeugen sammelt, belebt und erhebt Jesus Christus seinen nach-österlichen Leib für sein kommendes Reich auf Erden und für das ewige Leben.

Hogyan lehet Isten és a Szentlélek teremtő és újjáteremtő hatalmát Jézus Krisztusban és Krisztus által megérteni? Kálvin két kulcsfontosságú felismerése segíthet ebben. Az első úgy hangzik, hogy a feltámadott és mennybe ment *Krisztus nem a Szentlélek nélkül van jelen. Az isteni Lélek által a feltámadott és mennybe ment Krisztus bevonja a róla tanúságot tevőket a maga húsvét utáni életébe.* Követői, azaz tanúságtevői által, mint „tagjai” által, akik Krisztus húsvét és pünkösd utáni testét képezik, a feltámadott a maga húsvét utáni egzisztenciáját valósítja meg a világban.

Kálvin János nagyszabású református dogmatikájában behatóan foglalkozik ezzel az ismerettel: mert Jézus Krisztus a Szentlélek által „nem önmagáért (*privatim*) volt gazdaggá téve, hanem hogy gazdasággal az éhezőket és az elepedteket eláraszsa”.¹ A feltámadott és mennybe ment Jézus Krisztusról nem beszélhetünk a Szentlélek nélkül, de a róla bizonyosságot tevő tanúk nélkül sem, akiket ugyanaz a Lélek tesz képessé a tanúságra.

Ezen túlmenően Kálvin egy további kulcsfontosságú felismerést közöl, amelynek segítségével lehetővé teszi számunkra, hogy a feltámadott Krisztus munkáját a

* A Debreceni Református Hittudományi Egyetemen 2013. október 16-án elhangzott előadás szerkesztett és fordított változata.

¹ CALVIN: Institutio, 310. (II, 15,5, vö. II, 15,2); lásd még STANILOAE: Orthodoxe Dogmatik II, 174. A tanulmány a következő mű gondolatait összegzi: WELKER: Gottes Offenbarung.

maga konkréttságában és differenciáltságában megértsük. Ez a második felismerés tesz képessé minket arra, hogy ezt a munkáját, a Jézus Krisztus Lelkének erejét és az ő országának eljövételét *húsvét előtti életével összefüggésben lássuk*.

Ez által Jézus húsvét előtti és húsvét utáni élete közötti kontinuitás és diszkontinuitás lesz nyilvánvalóvá. De itt nemcsak Jézus húsvét előtti életére, a kereszthalálra és a feltámadására való utalások lesznek érthetőek. Az ószövetségi hagyomány széles emlékezhorizontjához és váradalmihoz való visszakapcsolás is nyilvánvaló lesz a feltámadott és megdicsőült Jézus iránt való tájékozódás számára. Végül Kálvin felismerései a krisztológiát illetően ökumenikus konszenzusra is elvezethetnek.

Kálvin második krisztológiai kulcsfontosságú megállapítása, ill. alapfelismerése így hangzik: „hogy megtudjuk, miért küldetett Krisztus az Atyától s *mit* hozott nekünk, *három dolgot* kell leginkább benne szemlélnünk: *prófétai tisztét, királyságát és papságát*.² A Krisztus hármastisztéről (*munus triplex Christi*) való tanítás teszi számunkra lehetővé, hogy Jézus Krisztus nyilvános és eszkatológikus működését a maga differenciált gazdagságában megragadjuk. Ez feltárja az ószövetségi vonatkozásokat és megmutatja Jézus húsvét előtti és húsvét utáni működésének kontinuitását, mint a felkent király, pap és próféta munkáját, amelyre egyébként az újszövetségi bizonyágtételek is újra és újra utalnak. Schleiermacher³, Barth⁴, Wainwright⁵ és a református és metodista hagyomány további jelentős teológusai felelevenítették ezt a tanítást és továbbgondolták. Johann Gerhard⁶ munkássága által a lutheri teológiában is meghonosodott. A római katolikus⁷ és az ortodox⁸ dogmatikák is befogadták ezt a tantételt.

Edmund Schlink így kommentálja ezt a tényt Ökumenikus Dogmatikájában:

A Krisztus hármastisztéről szóló tanítás elterjedése kapcsán egy ökumenikus szempontból egyedülálló jelenséggel van dolgunk. Ugyanis ez a tanítás nem az egyházszakadás előtt, hanem azt követően öltött dogmatikai formát és Jézus Krisztus üdv munkájáról szóló kijelentéseivel közös tantételként szerzett érvényt magának, az egyházszakadások ellenére is.⁹

A hármastiszt sorrendje, súlyozása és megfogalmazása az egyes klasszikus teológiai tanítóknál különböző formákat öltött.

Kálvin először *prófétai tisztéről* beszél, amely által Isten az „ő népét sohasem hagyta hasznos tudomány nélkül”, s a „közbenjáró érkezésére” felkészítette.¹⁰ Jézus Krisztus tehát nemcsak tanítást ad nekünk, amelyben „az értelemnek és tudásnak minden kincse” el van rejtve, hanem a Lélek kitöltése által részelteti a tagokat, a

2 CALVIN: *Institutio*, 310 (II, 15,1).

3 SCHLEIERMACHER: *Der christliche Glaube*, 102–105.

4 BARTH: *KD IV/1* 231; *IV/2* 173; *IV/3* 12.52.206.

5 WAINWRIGHT: *For Our Salvation*, 109. Wainwright további három megkülönböztetést tesz a “christological, baptismal, soteriological, ministerial” és “ecclesiological use” tekintetében.

6 GERHARD: *Loci theologici*, 1610–22, *IV/15*.

7 SCHEEBEN: *Handbuch der katholischen Dogmatik*, 226–305. lásd ehhez AQUIN: *Summa theologiae* III, 22 art. 1 ad 3.

8 STANILOAE: *Orthodoxe Dogmatik* II, 89.178; TREMPALA: *Dogmatik der orthodoxen katholischen Kirche*, 143–203; ld. még EUSEBIUS VON CAESAREA: *Historia Ecclesiasticam*, I/3.

9 SCHLINK: *Ökumenische Dogmatik*, 414.

10 CALVIN: *Institutio*, 307 (II, 15,1).

fiakat és lányokat (Joél 3,1), a maga testében.¹¹ A királyi tiszttel által Isten arra nézve tesz ígéretet, hogy „fia által lesz örök kormányzója és védelmezője az egyháznak”. Hangsúlyozza, hogy Krisztus egy örök és lelki birodalom „örök királya”, aki a hívőket megőrzi az örök élet számára. De itt is kiemelésre kerül, hogy a keresztség és a Lélek kitöltése által a hívők részesei lesznek ennek az uralomnak.¹² A papi tiszttel Kálvin a Zsidókhhoz írt levél 7–10 fejezeteihez kapcsolódva magyarázza: Jézus Krisztus, mint főpap Isten előtt közbenjár érettünk, és önmagát áldozatul odaadja. Ugyanakkor a Szentlélek ereje által „benne” mi is „papok vagyunk”, akik imádságban és magasztalásokban visszük áldozatunkat Isten elé, és szabad bemenetelünk lehet a legfőbb szentélybe, a mennybe.¹³

Schleiermacher beszél először Krisztus prófétai tiszteréről úgy, mint amely „tanításban, bölcsességben és csodákban” áll. Ő elsősorban a húsvét előtti Jézust tartja szem előtt, és hangsúlyozza, hogy „ez a csúcsa és vége minden prófétaságnak”, amely egyben a beteljesedését és a végét jelenti minden papi tisztségnek is.¹⁴ Jézus Krisztus papi tiszttel megkülönbözteti „a törvény tökéletes betöltését és a cselekvő engedelmisséget”, valamint „szenvedő engedelmisségét és kiengesztelő halálát”, végül a „hívők képviselét az Atya előtt” (uo. 118). Krisztus királyi uralma a végét jelenti a „politikai vallásoknak, még a teokráciáknak is”, s a „tisztá lelki uralmat és istentudatot” teremt meg. Ez abban áll, „hogy minden, ami a hívők közösségének javára szolgál, tőle származik” (uo. 144, 136).

Barth Károly más sorrendben, előbb a főpapi, majd azt követően a királyi, végül a prófétai tiszttel beszél, de a kultikus kategóriákat jogi fogalmakkal helyettesíti, amikor a főpapi tiszttel ábrázolását a következő formulába foglalja: „A bíró, mint aki a helyettünk megítéltetett”.¹⁵ De ezen túlmenően megjegyzi, hogy a jogi és kultikus fogalmak helyett, az Újszövetséghez kapcsolódóan, lehetett volna gazdasági vagy katonai kategóriákat is használni.¹⁶

A hármastiszttel szóló tanítás különböző besorolása, súlyozása és tartalommal való feltöltése elsősorban attól függ, hogy az érdeklődés elsősorban a húsvét előtti Jézus életére vagy pedig a felemeltetett Krisztusra irányul:

Jézus prófétai tiszttel földi élete ideje alatt az igehirdetés, mint mennybement Krisztus pedig az apostoli kiküldetés által gyakorolta, s azt ma is gyakorolja az Evangélium által. Papi tiszttel földi élete ideje alatt a halál önkéntes vállalása által, mint felemeltetett Krisztus pedig az Isten előtti közbenjárás által gyakorolta, illetve gyakorolja. Jézus királyi tiszttel pedig nem felemeltetése és a mennyei uralomba való visszahelyezése által kezdődik el, hanem abban állt, hogy már földi életének ideje alatt megmutatkozott hatalma a természet ereje és pusztító erők felett.¹⁷

11 CALVIN: Institutio, 308 (II, 15,2).

12 CALVIN: Institutio, 309 (II, 15,3). vö. 308–311 (II, 15,3–5).

13 CALVIN: Institutio, 312 (II, 15,6).

14 SCHLEIERMACHER: Der christliche Glaube, 108.112.135.

15 BARTH: KD, IV/1, 231. vö. 231.302.

16 i. m., 301; vö. Brandt kritikájával: BRANDT: Opfer als Gedächtnis, 294.

17 SCHLINK: Ökumenische Dogmatik, 414.

Úgy tűnik, hogy a kérdés eltérő súlyozása a teológiai klasszikusok esetén mintha a tantétel problematizálását jelentené.¹⁸ Valóban, ez a tanítás sokféle dogmatikai rendszerezésre kínál lehetőséget. De vajon képes-e ellenállni ez a tan a tetszőleges konstrukcióknak és a minden féle-fajta érdekek általi kisajátításnak?

A princetoni rendszeres teológus, Daniel Migliore azt javasolja: a Krisztus hármastiszteréről szóló tanítást próbáljuk meg Jézusnak a húsvét előtti életéhez és ígértetéséhez, kereszthalálához és feltámadásához kapcsolni.¹⁹ Most engedünk ennek az impulzusnak, de úgy, hogy Kálvin segítségével figyelembe vesszük minden egyes tisztség pneumatikai rezonanciáját és kisugárzását!

- Jézus húsvét előtti életére és működésére való figyelés a királyi tisztségnek egy világos profilt kölcsönöz.
- A Krisztus keresztiére való figyelés megvilágítja a prófétai tiszt feladatkörének spektrumát.
- A feltámadásról szóló tudósítások és magának a feltámadottnak megjelenései a főpapi tisztség gazdagságát engedik felismerni.

1. A királyi tiszt és Krisztusnak valamint az övéinek országa

Jézus húsvét előtti életének fényében Krisztusnak és az ő választottainak *királyi uralma* világos kontúrokat nyer, és megfogalmazódik a *világos örömhír a szabadságról és a szeretet diakóniájáról. Ez a királyi uralom a Lélek kitöltésének fényében forradalmasítja az egyház hierarchikus és monarchikus rendjét, valamint a politikai rendszerek hatalmi struktúráit. Mert ez a király nemcsak király, de egyszerre testvér és barát, igen, egy szegény és kitaszított.* A maga radikális-demokratikus rendjével ez a királyi uralom valóban kellemetlenül és megkerülhetetlenül hat, ugyanakkor példaértékű lehet a szabadságot igénylő tájékozódás számára a gyülekezetekben és a civil társadalomban.

Isten országának királyi jellege mindenekelőtt a szeretet gyakorlatában, és e gyakorlat által közvetített szabadságban mutatkozik meg. A szeretetteljes elfogadás, a gyógyítás, a felszabadító tanítás és képzés jellemzik ezt a gyakorlatot, s az a törekvés, hogy lehetőleg minél többen részesüljenek ebben.

A tóra-hagyományban, illetve az ezzel való kontinuitásban és diszkontinuitásban a szeretet és a megbocsátás úgy áll előttünk, *mint szabad és teremtő önkorlátozás*²⁰ (visszafogottság), s mint amely mások javát kell, hogy szolgálja.²¹ *A szabad, teremtő* és a felebarát javára *szeretettel és örömmel vállalt önkorlátozás* nagymértékben mozdíthatja elő a szabadság megvalósulását. A szeretet – amelyet az *Eros*, az *Agape* és *Philia* fogalmi nem egészen kielégítő módon írnak le²² –, azt akarja

18 vö. KÄHLER: Die Wissenschaft der christlichen Lehre, 332.

19 Lásd MIGLIORE: Faith Seeking Understanding, 155.

20 vö. HUBER: Gerechtigkeit und Recht, 316; BEDFORD-STROHM: Vorrang für die Armen; WELKER: Routinisiertes Erbarmen und paradigmatische Öffentlichkeit, 143–160.

21 Az ószövetségi Isten-országá elképzelések, Jézus ígértetése és működése valamint az őskeresztyén életvitel összefüggéseit kiválóan világítja meg GRAPPE: Le Royaume de Dieu. Lásd még Isten országa, a Tóra és Jézus viszonya a zsidó törvényekhez témakörben: WENZ: Christus, 239; BIERITZ: Grundwissen Theologie, 47.

22 WELKER: Romantic Love, 127–136.

elérni, hogy a szeretett embernek lehetőleg *minden dolog a javára váljon*. Lábai „tágas helyre” kerüljenek! Ezen túlmenően az isten-ország-tudat számára még az a jellemző, hogy szívünket *nem* az a körülmény boldogítja, ha mások *kötelezettségtudatból* eredő viselkedése és forgolódása munkálja számunkra a szabadságot, hanem az a tapasztalat, ha az *önkéntes és hálából fakadó önkorlátozás* és visszafogottság szolgálja a *mi javunkat*.²³ Ezért mondja Jézus, hogy a gyermekeké az Isten Országáé.²⁴ Ez a felszabadító öröm és hála viszont alapvető jelentőséggel bír a felebaráti diakónia ethosza számára is.²⁵ Sajnos környezetünkben a szociális rutin gyakran elnyomja ezt hálás érzékenységből fakadó, hihetetlen potencialitással bíró szabad, teremtő önkorlátozást.

A hála által áthatott figyelemmel kell felfedezni a szabad, teremtő önkorlátozásban rejlő hatalmas lehetőségeket a családban, baráti kapcsolatokban, oktatásban és képzésben, egészségügyi ellátásban, társadalmi és civil társadalmi szervezetekben, valamint azt, hogy a *munus regium Christi*-nek milyen közvetett és közvetlen hatása lehet e területeken. Mert nemcsak a szükség árnyékában, hanem a háládatosság fényében is meg kell látni azokat az átfogó és globális diakóniai, pedagógiai, terápiás, jogállami és egyházi, valamint interkulturális kihívásokat, amelyek arra kell, hogy ösztönözzenek, hogy Isten Országának érkezéséért imádkozzunk, s azt előmozdítsuk. Isten Országáé, illetve Krisztus Országáé ugyanis a szeretet és a megbocsátás számos, de látszólag jelentéktelen megnyilvánulása által ölt formát a világban.

Ebben a gyakran jelentéktelennek tűnő, valójában hihetetlen erővel bíró királyi uralomban nemcsak a hívő bizonyosságtevők részesednek. William Schweiker volt az, aki a Niebuhr testvérek²⁶ és James Gustafson²⁷ impulzusait felelevenítette és továbbfejlesztette. Nyilvánvalóvá tette, hogy a „keresztény humanizmus”²⁸ az emberiségnek és a megélt szeretetnek más vallási és szekuláris formáira is kihat, de ezektől ő maga is impulzusokat kaphat. Krisztus szabadságot teremtő országa ugyanis nagyobb, mint a korhoz és földrajzi kiterjedéshez kötött egyház. „Bizony, mondom néktek, amikor megtettétek ezeket akár csak egygyel is a legkisebb atyámfiai közül, velem tettétek meg” – akár felfedeztél az én jelenlétem bennük, akár nem.²⁹ Viszont aki ezzel ellentétben a Krisztus uralmát az Igére és a sákramentumokra redukálja, nem ismeri fel az ő megszabadító jelenlétének valóságát a Szentlélek ereje által. De ugyanígy hamis lenne egy „csak keresztény ethosszal” szembeni absztrakt morális rendet feltételezni, s arra törekedni, hogy azt, mint valami magasabb rangú „birodalmat”, a kereszténységgel szemben érvényre juttassuk. Egy ilyen értékes morális birodalom képzelete nem más, mint merő konstrukció.³⁰

23 vö. HÄRLE: Dogmatik, 237; HÄRLE: Ethik, 328.388.

24 vö. Mk 10,14; BUNGE: Children, 167–181.; BUNGE: The Child in Christian Thought; BUNGE: The Child in the Bible.

25 vö. J. H. Wichern a „hálás szeretet, mint a közösségi élet alapformája” megállapításával, WICHERN: Schriften zur Sozialpädagogik, 119; STROHM: Diakonie und Sozialethik, 138.

26 Lásd NIEBUHR: Christ and Culture; NIEBUHR: The Self and the Dramas of History.

27 GUSTAFSON: Christ and the Moral Life.

28 vö. SCHWEIKER–KLEMM: Religion and the Human Future; SCHWEIKER: Flesh and Folly, 85–102.

29 vö. Mt 25,40; 25,34; HOFFMEYER: Christology and Diakonia, 150–166; ALFEYEV: Christ the Conqueror of Hell, 214.

30 Lásd ehhez Judith Butler, Jürgen Habermas, Charles Taylor és Cornel West tanulságos párbeszédét. MENDIETA–VANANTWERPEN: The Power of Religion in the Public Sphere.

2. A papi tiszt és Krisztusnak valamint az övéinek országa

Jézus Krisztus uralmának és országának *papi dimenziójáról* szóló tanítást gyakran a Zsidókhoz írt levél erőteljes hangja határozta meg, amely „a főpap és az áldozati kultusz” témájára koncentrált.³¹ Jézus Krisztus az Isten által kiválasztott örök³² főpap, aki áldozatát nem földi templomban, hanem a mennyben mutatja be, hogy „irgalmas és hű főpap legyen az Isten előtti szolgálatban, hogy engesztelést szerezzen a nép bűneiért” (Zsid 2,17).³³ A Zsidókhoz írt levél egyrészt összekapcsolja az Istent által kiválasztott és az ő jobbján uralkodó mennyei főpap alakját (Zsid 1,3; 8,1) a nyomorúságot vállaló és övéiért halába menő pásztor alakjával (Zsid 2,5–18; 13,20).³⁴ Ezzel valóban a felmagasztalt Krisztus munkájának egy központi jelentőségű aspektusát tematizálja. De mégsem képes az ő életében a Szentlélek ereje általi részesedésnek teljes valóságát megragadni, s a főpapi szolgálatnak is csak egy részterületét mutatja be.

A *munus sacerdotale*³⁵ e leszűkítésével szemben Jézus Krisztus papi tisztét az istentiszteleti történés többdimenziós összefüggésében kell szemlélni. Francis Fiorenza irányította rá a figyelmet arra, hogy a korai egyház istentiszteletének lényegét és kisugárzását a feltámadott Krisztus megjelenései biztosították, de a békesség-néktek-köszöntéssel, a kenyér megtörésével, az írás értelmének feltárással, a keresztre adott megbízatással és a tanítványok misszióira való kiküldéssel együtt.³⁶ A békesség-néktek köszöntés, az úrvacsora, a keresztesítés, az írásmagyarázat, a kiküldés – vagyis az istentiszteleti egzisztencia e polifóniája, egybekapcsolódik papi tiszttségben, amelyben ugyanakkor a „hívók egyetemes papsága” is részesül, s amely Isten országának papi formájában konkretizálódik.

„Luther híres torgau-i formulája szerint az istentiszteleten nem történik más, »minthogy a mi szeretett Urunk maga beszél velünk szent Igéje által és mi pedig vele beszélünk az imádság és a dicsőítő ének által«.”³⁷ Christoph Schwöbel teljes spektrumában és példaszzerűen jellemzi ezt a Krisztus és a gyülekezet közötti istentiszteleti dialógust:

A Krisztusról való beszéd különböző istentiszteleti formáiban, az evangéliumok narratíváiban, a kerügmaticus ígéretekben, életszerű kijelentésekben és liturgiai formákban, valamint a levelek diszkurzív fejtegetéseiben az Evangéliumról van szó, az Isten beszédéről az ő Igéje által, amely csúcát az Evangéliumban (úgy is, mint törvényben) éri el. Olyan ígéret ez, amely minket, mint az Istentől elidegene-

31 Zsid 2,17; 3,1; 4,14; 5,1; 6,20; 7,26; 8,1; 9,7.24; 10,1.10; 13,11.

32 „... Melkisédek rendje szerint”, így Zsid 5,6.10; 6,20; 7,1.10.11.15.17 a királyi és papi tiszt negatív példával ellentétben, ld. Zsolt 110,4; 1Móz 14,1–24. vö. GRÄSSER: Der Brief an die Habräer, 288.9. Größer Melkisédek Gunkel nyomán történeti alakként írja le, „kanaáni szakrális funkcióval, a jebuzeusi pap-király prototípusaként”. uo. 2.B.

33 A Zsidókhoz írt levél áldozat-teológiájához lásd BRANDT: Opfer als Gedächtnis, 174–204.

34 vö. MACQUARRIE: Jesus Christ in Modern Thought, 128.; VOLLENWEIDER: Christozentrisch oder theozentrisch, 28.

35 Az ezzel együtt járó nehézségek Barth Károlyt nyilván arra indították, hogy a Krisztus hármastiszteiről szóló tanítás kifejtésében, a Krisztus, mint főpap helyett, Krisztusról, mint a „helyettünk megítéltetett bíróról” beszéljen. (KD IV/2, 231.)

36 vö. FIORENZA: The Resurrection of Jesus, 213–248.238; vö. még ECKSTEIN–WELKER: Die Wirklichkeit der Auferstehung, 318.

37 SCHWÖBEL: „Wer sagt denn ihr, dass ich sei?“, 47. A Luther-idézethez lásd WA 49.588.16–18.

dett teremtményeit, Isten könyörülő szeretetéről biztosít, és az Istennel való közösségünket teszi lehetővé. És fordítva, a mi beszédünk Krisztushoz vagy Krisztus által az Atyához, mint hívő megszólítás, imádság, kérés, panasz és dicséret az Istennel való közösségre való ráutaltságunkat fejezi ki, a doxologikus beszédben pedig az Isten dicsőségében Krisztus és a Szentlélek által való részesedésről van szó.³⁸

Schwöbel hangsúlyozza, hogy ebben a gazdag kommunikációs folyamatban Krisztus „személyes jelenléte” nyilvánul meg, amelyben a megdicsőült Krisztus nemcsak hozzánk fordul és megismerteti velünk önmagát, hanem feltárja számunkra az Istenhez, mint a Teremtőhöz és a Szentlélekhez vezető egyedül érvényes utat.³⁹

A helyesen értelmezett és helyesen ünnepelt istentisztelet az istenismeret feltárásának, elmélyítésének és megerősítésének alkalmas eszköze. A helyes istentisztelet tehát nem egyszerűen egy optimális istengondolatnak vagy vallásos érzésnek enged teret. Sokkal inkább belehelyez egy kapcsolatrendszerbe és eseménysorba, amelyben a felemeltetett Krisztus, mint Isten Fia, kinyilvánítja számunkra a Szentháromság Isten dicsőségét, és az Isten teremtő munkájának gazdagságát.

A Jézus Krisztussal való egységben a teremtő mint jóságos Isten és Atya lesz megismerhető. A Jézus Krisztussal való egységben a Szentlélek ama lélekként lesz megtapasztalható, amely az emberekhez szeretettel fordul oda, megmenti őket és részleteti őket a feltámadott és megdicsőült életében. Luther ide vonatkozó fogalmazása a harmadik artikulus magyarázata kapcsán már klasszikusnak számít: „mert mi sohasem lennének képesek az Atya hódolatát és kegyelmét felismerni, hacsak az Úr Krisztus által nem, aki az Atya szívének a tükre, s amely nélkül mi nem láthatnánk mást, csak egy haragvó és borzalmas bírót. De Krisztusról sem tudhatnánk semmit, ha őt nem a Szentlélek nyilvánítaná ki.”⁴⁰

3. A prófétai tiszt és Krisztusnak valamint az övéinek országa

Krisztus prófétai tisztje az a tiszt a tisztségek közül, amelyen nagyon sok ember megütközik.⁴¹ Jézus prófétai igehirdetésében összekapcsolja az üdvígéretet és az ítéletes prédikációt, az eljövendő, a jelen és az örökkévalóságra vonatkozó eszkatológiát.⁴² Ismételten bejelenti szenvedéseit,⁴³ ugyanakkor feltámadását is kilátásba helyezi – amit tanítványai és a környezetében található emberek nem értnek. Azt is előre látja, hogy Péter meg fogja tagadni őt.⁴⁴ De mindezt az isteni akarat érvényesüléseként értelmezi. Ugyanakkor az események előre látása – amint

38 SCHWÖBEL: „Wer sagt denn ihr, dass ich sei?“, 47.

39 SCHWÖBEL: „Wer sagt denn ihr, dass ich sei?“, 47.

40 BSLK: Großer Katechismus, 660.

41 Ez egyelőre még azokban az újszövetségi szövegekben nem érhető tetten, amelyek őt kifejezetten prófétai tiszttel hozzák összefüggésbe (pl. Mk 6,4.15; 8,28; Lk 7,16; 13,31; Jn 6,14; ApCsel 3,22; 7,37); A királyi tiszt a keresztalál kapcsán, valamint a főpapi tiszt a Zsidókhöz írt levél kontextusában hangsúlyosabban szólal meg.

42 Lásd THEISSEN–MERZ: Der historische Jesus, 248.221.

43 Mt 16,21–23; 17,22; 20,17–19; Mk 8,31–33; 9,30–32; 10,32–34; Lk 9,22.43b–45; 18,31–34 – itt egy fokozatosság és a részletekbe való mélyebb betekintés érhető tetten: az Emberfiát kiszolgáltatják a jeruzsálemi vallásos elitnek – kiszolgáltatják „az embereknek” – a „pogányoknak” kerül kiszolgáltatásra, hogy „megcsúfolják”; A bibliai próféták szenvedéséhez és erőszakot elszenvedő sorsához lásd még STECK: Israel und das gewaltsame Geschick der Propheten, 317; LOHFINK: Charisma, 241.

44 Mt 26,57.69–75; Mk 14,53.66–72; Lk 22,31–34.54–62; Jn 18,12–18.25–27.

a gecsemáné-kerti imádság is mutatja⁴⁵ – emberi egzisztenciája szerint félelemmel és szomorúsággal tölti el: „... ha akard, vedd el tőlem ezt a poharat, mindazáltal ne az én akaratom legyen meg, hanem a tied” (Lk 22,42).

És milyen konfliktusokra számítsanak azok, akik Jézus Krisztus prófétai tiszteben aktívan részesedni kívánnak? Nyilván számolni kell itt azokkal a morális, szociális, kulturális, társadalmi és politikai krízisekkel és konfliktusokkal, amelyek környezetüket jellemzik. Ehhez még hozzáadódnak azok a konfliktusok, amelyek a gazdaság, a média, a tudomány és a politika globális összefüggéseiben való érintettségéből származnak. Olyan kontextusok tárulnak fel, amelyekben rendkívüli módon szükség lenne a prófétai ismeretre és prófétai szóra, s amelyekben a mi valóságértelmezésünknek vagy intelmeinknek, tiltakozásunknak és bátorításunknak, igenünknek és nemünknek érvényt kellene szerezni. S ha csak a problémák nagy óceánja van a szemünk előtt, nem csoda, ha rezignáció vagy a cinizmus hatalmasodik el rajtunk. Szükség lenne a Lélek kitöltésének új fejezetére, s szükség lehetne próféták és prófétanők egész seregére, hogy ezt a nagy problémahalmazt képesek legyünk megoldani. De egy ilyen szemlélettel még nem vagyunk képesek megközelítőleg sem megérteni, mit is jelent a prófétai feladat a Krisztus-követés során.

Prófétai beszéd a krisztuskövetés összefüggésében elsősorban Istent szolgáló beszéd, amelyet maga Isten segít megfogalmazni és juttat érvényre. „Miután régen sokszor és sokféleképpen szólt Isten az atyákhoz a próféták által, ezekben a végső időkben a Fiú által szólt hozzánk [...], Ő Isten dicsőségének a kisugárzása és lényének képmása...” (Zsid 1,1–3). Tehát a Krisztus jelenlétében megfogalmazott prófétai szó az Isten útmutatására és akaratára kérdez rá a jelen konfliktusai között. Ezért rá van utalva a kritikus önvizsgálatra.⁴⁶ A bibliai hagyományban csak a hamis próféták, a „hazug próféták” nyilatkoznak meg szívesen, gyorsan és a politikailag támogatott morális többség kórusának tetsző módon.⁴⁷ Az igazi prófécia az igazság ismeretére és az igazságosság érvényesülésére kérdez rá konkrét szituációban – mindezt Isten Igéjének a fényében. Az igazi prófécia előbb gondosan mérlegel és vizsgál, hogy vajon mit fogalmaz meg: csak a köz aktuális véleményét ismétli, vagy pedig az Isten Igéjén tájékozódó üzenetet közvetít? Az Isten Igéjét hirdető prófétai és papi szolgálat a krisztuskövetés során tehát mindig együtt jár a nagyon nehéz önvizsgálattal és a kísértésekkel.⁴⁸

A prófétai beszédet viszont nem lehet elválasztani a királyi tiszttel együtt járó diakóniai szolgálattól. A prófétai szó ugyanis a gyengék és elesettek számára vé-

45 Mt 26,36–46; Mk, 14,32–42; Lk 22,39–46.

46 Vö. BARTH: Das Wort Gottes, 197. Az ún. „kultur-teológiákkal” szemben támasztott elvárásokhoz lásd HYUN OH: Karl Barth und Friedrich Schleiermacher, 220.285.

47 A hazug lelkek és hazug próféták problémájához lásd WELKER: Gottes Geist, 87.

48 Megindító bizonyágtételt közvetít GARROW: Bearing the Cross, 58. (idézet: LONG: Hebrews, 9.) A Montgomery-i buszsztrájk közepette ért el Martin Luther King az üldöztetés, a gyűlölet, a fenyegetettség és a szenvedés tapasztalatának a legmélyebb pontjára. Több mint negyven telefonhívás által kapott életveszélyes fenyegetést ő, és családja is. Erről így vall: „Late one night, King returned home from a meeting only to receive yet another call warning him to leave town soon if he wanted to stay alive. Unable to sleep after this disturbing threat, he sat at the kitchen table and worried. In the midst of his anxiety something told him that he could no longer call on anyone for help but God. So he prayed, confessing his weakness and his loss of courage. ‘At that moment,’ he said later, ‘I could hear an inner voice saying to me “Martin Luther, stand up for righteousness. Stand up for justice. Stand up for truth. And lo, I will be with you, even until the end of the world.” It was, realized King, the voice of Jesus speaking a word of promise, a word of reassurance, a timely word of comfort and strength.”

delmet és szeretetet kíván érvényesíteni, konzekvens módon. Nem szegődhet el a gyűlölet és az erőszak szolgálatába. A prófécia által Jézus megtartja az „övéit” a krisztuskövetés útján. „A prófétáknak közös feladatuk volt, hogy az egyházat jó reménységben tartsák és támogassák a közbenjáró eljöveteleig, ezért azt olvassuk, hogy a hívek szétszórtságukban keservesen panaszkodtak afelett, hogy ettől a rendes jótól megfosztatnak.”⁴⁹ Az igazi prófécia tehát összekapcsolódik egyrészt a diakónia és a szeretet szolgálatának (királyi) tisztével, másfelől az istentisztelet által szüntelenül rákérdez Isten igaz és helyes ismeretére (papi tiszt), hogy ezen az úton meg is maradjon. A Krisztus követésében megélt próféta-ság tehát a tisztek egymáshoz kapcsolódása által a reménység eszkatológikus levegőjét lélegzi be: hogy ne az én, hanem az Isten akarata legyen meg!

Jellemző módon a másik két tiszt és Isten országának formái többé-kevésbé prófétai kisugárzást is mutatnak. Jézus Krisztus királyi tisztében és jelenlétében való részesedés lehet, hogy beérné egy szerény életvitellel, a felebaráti szeretet nyugodt gyakorlásával. De a szegények, gyengék és elnyomottak érdekében való kiállás akkor is prófétai jelleget ölt, ha nem nyílt kritikával illetjük a szegénységet és hátrányos helyzetet okozó körülményeket. A diakónia egyházon belüli és egyházon kívüli csendes gyakorlása adott körülmények között lehet, hogy jobban felráz és erőteljesebb provokációt jelent, mint politikai-morális állásfoglalások hangoztatása. Mégis meg kell különböztetnünk a prófétai jellegű megnyilvánulásoktól. A diakónia inkább a szükség konkrét csillapítására tekint és Isten országának emergens fejlődésére.

A prófétai bizonyágtétel viszont kritikát és önkritikát tartalmaz.⁵⁰ Ez feszültséget és konfliktust generál a gyülekezetben, az egyházban és a társadalomban. E feszültségek akkor lesznek különösen élesek, amikor papi és a prófétai feladatok szembe kerülnek egymással: amikor építő istentiszteleteket szeretnénk, vallási-politikai rendezvények helyett, hitet és tanítást igényelnénk az egyházban és az egyház részére szociálkritikai agitáció helyett. Számos egyház már korán és határozottan igényelte a papi és prófétai szolgálat ilyen összekapcsolását, a nélkül, hogy feladta volna a nyugodt, építő és örömteli istentiszteletek eszményét.⁵¹ A korszerű és élet-közeli igehirdetéssel, illetve tanítással valamint a tisztségviselők tudományos-kritikai képzésével Isten Országának és a krisztuskövetésnek e két formája formálisan is összekapcsolásra került. Ugyanakkor az egyházak arra is figyelnek, hogy a prófécia ne kerüljön valamilyen teológiamentes, Isten Igéjétől elvonatkoztatott morálkritika formájában önállósodásra, mint amely csak a szociális, politikai és gazdasági körülmények felett kesereg. Bár azt is meg kell jegyezni, hogy a ködösítő és a csak lelki komfortérzetet nyújtó vallásos rutin kialakulása felett valló aggodalom e téren jóval alulfejlettebb, mint a vallásos kötelekeitől elszabadult, s a „mindenki harca mindenki ellen” folytatott morális háborúskodás iránt érzett aggodás.

49 CALVIN: Institutio, 307. (II, 15,1).

50 Lásd ehhez RAUSCHENBUSCH: A Theology for the Social Gospel, 118.131; NIEBUHR: The Nature and Destiny of Man, 23–34.244. Ehhez még ANDJELIC: Christlicher Glaube als prophetische Religion, 55.136.183; METZ: Jenseits bürgerlicher Religion, 70; BEDFORD-STROHM: Vorrang für die Armen, 150. Konkrét diakóniai kihívásokkal kapcsolatosan: WETH: Diakonie in der Wende vom Sozialstaat zum Sozialmarkt, 111–118.

51 Az igehirdetői és doxológikus dimenzióját különösen is kiemeli GILLESPIE: The First Theologians.

A *prófétai tiszt*, Isten országának prófétai dimenziója különösen a Krisztus keresztjére való tekintettel nyer világos körvonalat. Aki ezt meg akarja ismerni, az nem redukálhatja le a keresztről szóló üzenetet csak a szenvedő, illetve a fiával együtt szenvedő Isten, a halállal szembesülő Isten, vagy hasonló elképzelések gondolatára. Az a felismerés, hogy Isten nincs távol a megfeszített, tehetetlen, gyenge és elhagyatott Fiától és hogy Isten maga is szenved a világ bűne miatt, nem feledtetheti azt a tényt, hogy a kereszt és a feltámadás által Isten ennek a világnak hatalmaival is szembesül. Hogy ez miként történik, annak megértéséhez fel kell fedni Jézus reális konfliktusait az ő keresztre feszítésének története kapcsán. Ugyanis azt a Jézus Krisztust, aki hirdette Isten Országának közelségét, aki az ember számára a gyógyulás erejét közvetítette, aki odafordult a gyengék, kizsájtottak, szenvedők és betegek felé, azt a Jézust korának politikai, vallási, morális és jogi hatalmasai ítélték el, méghozzá komplex egyetértésben! Nem az akkori világ egyes szereplői, hanem „hatalmi rendek” ítélik el, azok a rendek, amelyek „jó rendeknek” szeretnék kiadni magukat, s amelyeknek az lenne a rendeltetésük, hogy az embert védjék. Ezek dolgoznak össze a Názáreti Jézus ellen, Istennek Krisztusban megnyilvánuló jelenléte ellen. A kereszt tehát – indirekt módon – a „bűn hatalma alatt álló világot”, és az „istentől elhagyatottság éjszakáját” jelenti, és nemcsak Jézus számára – jelzi egyúttal a világot állandóan fenyegető veszélyt is. A kereszt nyilvánvalóvá teszi, hogy mindazok a nyilvános és eredeti rendeltetésük szerint védő mechanizmusok – mint a jog, a politikai, a vallás, az erkölcs és a közvélemény –, amelyek számunkra, emberek és társadalmunk számára rendeltettek, csődöt mondhatnak, s adott esetben csapdává válhatnak.

Tulajdonképpen e kiélezett háttér és kihívások felől lesz nyilvánvaló a prófétai tiszt óriási jelentősége. Pontosabban, a konkrét diakóniai elkötelezettségen túl a keresztyén igehirdetés és a teológiai tanítás kiemelt szerepe, valamint a keresztyén közösség több igazságot és igazságosságot kereső jellege adja meg a szolgálat igazi prófétai dimenzióját.

A három tiszt áthatja egymást, és *perichorétikus* viszonyban állnak egymással.⁵² Ezért a Krisztus „hármastiszte” kifejezés találébb, mint a „három tisztség” megjelölés. A három tiszt egymástól elválaszthatatlan pneumatikus kisugárzása alapján a „hármastisztségről” szóló tanítás ugyanakkor a legszorosabban tartozik össze a „*Krisztus Országának hármastisztségéről*”, vagy „*Isten Országának hármastisztségéről*” szóló tanítással.⁵³

Amikor a feltámadott Krisztus a Szentháromság Istent jelenti ki nekünk, ezzel együtt önmagát, mint az isteni Igét, az örök Logost, ugyanakkor a Szentlelket és a szerető teremtőt, illetve újjáteremtőt jelenti ki. De ebben a kinyilatkoztatásban „nem akar egyedül lenni, az övéi nélkül”. Az „övéi” kategória – mint látni fogjuk – nem redukálható le az intézményes egyházra. A Krisztus országa, amint a prófétai és királyi dimenzióban kifejezésre jutott, sokkal szélesebb és átfogóbb, mint az egyház valósága és az egyház hatásköre.

⁵² Lásd STANILOAE: *Orthodoxe Dogmatik* II, 90. A perikorézis fogalmához JÜNGEL: *Perichorese*, 1109–1111.

⁵³ TILICH: *Systematische Theologie*, 25. Tillich azt javasolja, hogy az életfolyamatok leírásánál a „rétegek” és „szintek” gyakori megjelöléseket a „dimenzió” metaforájával helyettesítsük. A dimenzió fogalma ugyanis lehetővé tesz bizonyos súlyozásokat, hierarchikus alá- és fölérendelés kötelezettsége nélkül.

Csak egy tisztség egyoldalú hangsúlyozása veszélyeket hordoz magában. Például a királyi tiszttel egyoldalú kiemelése, illetve az Isten Országának királyi formájának egyoldalú hangsúlyozása lehet, hogy erősíti a krisztuskövetés diakóniai profilját, de talajt készít az egyház és kegyesség humanisztikus ön-szekularizációjának. A prófétai tiszttel, s ezzel együtt Isten Országának prófétai jellegének túl erőteljes kiemelése viszont lehet, hogy harcos politikai és analitikus-akadémiai teologizálást vagy kegyességgyakorlást tesz lehetővé, de moralizáló szűkkeblűséghez és lelki fáradtságához vezet. A papi tiszttel, s az ennek megfelelő Istenországának-képzett túlzott privilegizálása erőteljes egyházi és spirituális profilt munkál, de ekklézio-centrikus elszigetelődéshez és liturgiai kiüresedéshez vezet.

A Krisztus hármastiszteréről és ennek megfelelően Isten Országának hármastiszteréről szóló tanítás – a hármastiszter forma perikorétikus összefüggésének szem előtt tartásával – igen fontos teológiai tájékozódási eszköz lehet ahhoz, hogy e téves, de közkedvelt egyoldalúságokat hatékonyan kiküszöböljük. Tulajdonképpen erőteljes krisztológiai és pneumatológiai tájékozódásra van szükség. Ez a krisztológiai és pneumatológiai látás segíthet abban, hogy megértsük Isten teremtő és újjáteremtő munkáját a feltámadott és megdicsőült Jézus Krisztusban, a Szentlélek ereje által. Jézus Krisztusban Isten Országának érkezése lesz nyilvánvalóvá számunkra.

Fordította: Fazakas Sándor

Felhasznált irodalom

- ALFEYEV, H.: *Christ the Conqueror of Hell*, Crestwood, St. Vladimir's Seminary Press, 2009.
- ANDJELIC, M.: *Christlicher Glaube als prophetische Religion*. Walter Rauschenbusch und Reinhold Niebuhr (Internationale Theologie 3), Frankfurt a. M., Peter Lang, 1998.
- BARTH, K.: Das Wort Gottes als Aufgabe der Theologie, in: Moltmann, J. (Hg.): *Anfänge der dialektischen Theologie*, München, Chr. Kaiser, 1966, 197–218.
- BEDFORD-STROHM, H.: *Vorrang für die Armen. Auf dem Weg zu einer theologischen Theorie der Gerechtigkeit*, Gütersloh, Gütersloher, 1993.
- BIERITZ, K.-H.: *Grundwissen Theologie. Jesus Christus*, Gütersloh, Kaiser, 1997.
- BRANDT: *Opfer als Gedächtnis, auf dem Weg zu einer befreienden theologischen Rede von Opfer*, Münster–Hamburg–London, Lit, 2001.
- BUNGE, M. J. (ed.): *The Child in Christian Thought*, Grand Rapids–Cambridge, Eerdmans, 2001.
- BUNGE, M. J. (ed.): *The Child in the Bible*, Grand Rapids–Cambridge, Eerdmans, 2008.
- BUNGE, M. J.: Children, the Image of God, and Christology. Theological Anthropology, in: Schuele, A.–Thomas, G. (eds.): *Who Is Jesus Christ for Us Today? Pathways to Contemporary Christology*, Louisville, Westminster John Knox Press, 2009, 167–181.
- ECKSTEIN, H.-J.–WELKER, M.: *Die Wirklichkeit der Auferstehung*, Neukirchen, Neukirchener, 2010.

- FIORENZA, F.: The Resurrection of Jesus and Roman Catholic Fundamental Theology, in: Davis, S. T.–Kendall, D.–O'Collins, G. (eds.): *The Resurrection. An Interdisciplinary Symposium on the Resurrection of Jesus*, Oxford, Oxford University Press, 1998, 213–248.
- GARROW, D. J.: *Bearing the Cross. Martin Luther King, Jr. and the Southern Christian Leadership Conference*, New York, Viking Penguin, 1986.
- GILLESPIE, T.: *The First Theologians. A Study in Early Christian Prophecy*, Grand Rapids, Eerdmans, 1994.
- GRAPPE, C.: *Le Royaume de Dieu. Avant, avec et après Jésus*, Genf, Labor et Fides, 2001.
- GRÄSSER, E.: *Der Brief an die Habräer (Hebr 1–6)* (EKK XVII/1), Zürich, Benzinger Verlag, 1990.
- GRÄSSER, E.: *Der Brief an die Habräer (Hebr 7,1–10,18)* (EKK XVII/2), Zürich, Benzinger Verlag, 1993.
- GUSTAFSON, J. M.: *Christ and the Moral Life*, New York, Harper & Row, 1968.
- HÄRLE, W.: *Dogmatik*, Berlin–New York, de Gruyter, 2007.
- HÄRLE, W.: *Ethik*, Berlin–New York, de Gruyter, 2011.
- HOFFMEYER, J. F.: Christology and Diakonia, in: Schuele, A.–Thomas, G. (eds.): *Who Is Jesus Christ for Us Today? Pathways to Contemporary Christology*, Louisville, Westminster John Knox Press, 2009, 150–166.
- HUBER, W.: *Gerechtigkeit und Recht. Grundlinien christlicher Rechtsethik*, Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus, 2006.
- HYUN OH, S.: *Karl Barth und Friedrich Schleiermacher 1909–1930*, Neukirchen, Neukirchener Vluyn, 2005.
- JÜNGEL, E.: Art.: Perichorese, in: RGG⁴ 6 (2007), 1109–1111.
- KÄHLER, M.: *Die Wissenschaft der christlichen Lehre von dem evangelischen Grundartikel aus im Abrisse dargestellt*, Leipzig, A. Deichert'sche Verlagsbuchhandlung, 1893.
- LOHFINK, N.: Charisma. Von der Last der Propheten, in: *Unsere großen Wörter. Das Alte Testament zu Themen dieser Jahre*, Freiburg–Basel–Wien, Herder, 1979.
- LONG, T. G.: *Hebrews. Interpretation*, Louisville, John Knox, 1997.
- MACQUARRIE, J.: *Jesus Christ in Modern Thought*, London, SCM Press, 1990.
- MENDIETA, E.–VAN ANTWERPEN, J. (eds.): *The Power of Religion in the Public Sphere*, New York, Columbia University Press, 2011.
- METZ, J. B.: *Jenseits bürgerlicher Religion. Reden über die Zukunft des Christentums* (Forum Politische Theologie 1), München–Mainz, Kaiser–Matthias–Grünewald, 1980.
- MIGLIORE, D.: *Faith Seeking Understanding. An Introduction to Christian Theology*, Grand Rapids, Eerdmans, 1999.
- NIEBUHR, H. R.: *Christ and Culture*, New York, Harper & Row, 1951.
- NIEBUHR, R.: *The Nature and Destiny of Man*, Vol. II.: *Human Destiny (1943)*, Gifford Lectures, New York, Charles Scribner's, 1964.
- NIEBUHR, R.: *The Self and the Dramas of History*, New York, Scribner's, 1955.
- RAUSCHENBUSCH, W.: *A Theology for the Social Gospel* (Library of Theological Ethics), Louisville, Westminster John Knox, 2010.

- SCHEEBEN, M. J.: *Handbuch der katholischen Dogmatik*, Freiburg, 1954.
- SCHLEIERMACHER, F.: Der christliche Glaube nach den Grundsätzen der evangelischen Kirche im Zusammenhange dargestellt, (*Kritische Gesamtausgabe*, Hg. von M. Redeker) Bd. 2, Berlin, de Gruyter, 1960.
- SCHLINK, E.: *Ökumenische Dogmatik. Grundzüge*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1983.
- SCHWEIKER, W.–KLEMM, D. E.: *Religion and the Human Future. An Essay on Theological Humanism*, Oxford, Blackwell, 2008.
- SCHWEIKER, W.: Flesh and Folly. The Christ of Christian Humanism, in: Schuele, A.–Thomas, G. (eds.): *Who is Jesus Christ for Us Today? Festschrift for Michael Welker*, Louisville, KY: Westminster John Know Press, 2009, 85–102.
- SCHWÖBEL, C.: „Wer sagt denn ihr, dass ich sei?“ (Mt 16,15). Eine systematisch-theologische Skizze zur Lehre von der Person Christi, in: Gräß-Schmidt, E.–Preul, R. (Hg.): *Christologie* (Marburger Jahrbuch Theologie 23), Leipzig, Evangelische verlagsanstalt, 2011, 41–58.
- STANILOAE, D.: *Orthodoxe Dogmatik II*, Zürich, Gütersloher Verlagshaus, 1990.
- STECK, O. H.: *Israel und das gewaltsame Geschick der Propheten. Untersuchungen zur Überlieferung des deuteronomistischen Geschichtsbildes im Alten Testament, Spätjudentum und Urchristentum* (WMANT 23), Neukirchen-Vluyn, Neukirchener, 1967.
- STROHM, T.: *Diakonie und Sozialethik. Beiträge zur sozialen Verantwortung der Kirche* (Veröffentlichungen des Diakoniewissenschaftlichen Instituts 6), Heidelberg, Heidelberger Verlagsanstalt, 1993.
- THEISSEN, G.–MERZ, A.: *Der historische Jesus. Ein Lehrbuch*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1996.
- TILlich, P.: *Systematische Theologie 3*, Stuttgart, Evangelisches Verlagswelt, 1966.
- TREMPALA, P.: *Dogmatik der orthodoxen katholischen Kirche*, Athen, Adelphotes Theologon „Zoe“, 1959.
- VOLLENWEIDER, S.: Christozentrisch oder theozentrisch? Christologie im Neuen Testament, in: Gräß-Schmidt, E.–Preul, R. (Hg.): *Christologie* (Marburger Jahrbuch Theologie 23), Leipzig, Evangelische verlagsanstalt, 2011, 19–40.
- WAINWRIGHT, G.: *For Our Salvation. Two Approaches to the Work of Christ*, Grand Rapids, Eerdmans, 1997.
- WELKER, M.: *Gottes Geist. Theologie des Heiligen Geistes*, Neukirchen-Vuyn, Neukirchener Verlag, 2013.
- WELKER, M.: *Gottes Offenbarung. Christologie*, Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 2012.
- WELKER, M.: Romantic Love, Covenantal Love, Kenotic Love, in: Polkinghorne, J. (ed.): *The Work of Love. Creation as Kenosis*, Grand Rapids–London, Eerdmans, 2001.
- WELKER, M.: Routinisiertes Erbarmen und paradigmatische Öffentlichkeit. „Generalisierung von Altruismus“ in alttestamentlichen Gesetzesüberlieferungen, in: May, H. (Hg.): *Altruismus. Aus der Sicht von Evolutionsbiologie, Philosophie und Theologie*, Loccumer Protokolle 30/92, Loccum, 1996, 143–160.
- WENZ, G.: *Christus*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2011.

- WETH, R.: Diakonie in der Wende vom Sozialstaat zum Sozialmarkt, in: Ders. (Hg.): *Totaler Markt und Menschenwürde. Herausforderungen und Aufgaben christlicher Anthropologie heute*, Neukirchen-Vluyn, Neukirchener, 1996, 111–118.
- WICHERN, J. H.: Schriften zur Sozialpädagogik (Rauhes Haus und Johannesstift), in: Meinhold, P. (Hg.): *Johann Hinrich Wichern. Sämtliche Werke*, Bd. IV61, Berlin, Lutherisches Verlagshaus, 1958, 32–119.